

EENENDERTIGSTE PACIFICATIELEZING

Ridderkrijg en burgervrede

Over de dynamiek van twee syndromen
sinds de Middeleeuwen, en hun driehoek
met de taal

FRITS VAN OOSTROM



ACADEMIA PRESS

*De Pacificatielezingen vzw organiseert prestigieuze lezingen die de rijke
erfenis van de Pacificatie van Gent (1576) levend houden.*

*Lieven Decaluwe, Gent; Igno Sutorius, Breda; Stefaan D'haeze, Gent;
Aloys Tijdink, Haaren; Miet de Bosschere, Oegstgeest; Jan De Winter, Gent;
Wim Vanbiervliet, De Pinte; Hubert De Saedeleer, Sint-Martens-Latem;
Lia Voermans, Zundert*

www.pacificatielezingen.org
Zetel: Kasteellaan 72 – B-9000 Gent

De eenendertigste lezing werd gehouden in Gent op 8 november 2014

© Frits van Oostrom

© Academia Press

Eekhout 2

9000 Gent

T. (+32) (0)9 233 80 88

info@academiapress.be

F. (+32) (0)9 233 14 09

www.academiapress.be

ISBN 978 90 382 2438 1

D/2014/4804/266

NUR1 610

U 2304

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke ander wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en auteur.

RIDDERKRIJG EN BURGERVREDE

Over de dynamiek van twee syndromen sinds de Middeleeuwen, en hun driehoek met de taal

Het is een eer te mogen spreken in deze prestigieuze reeks in deze schitterende zaal. Maar om te beginnen wil ik u in gedachten even meenemen naar beneden, naar de kelders van dit indrukwekkende stadhuis.¹ Die kelders vormen, zoals dikwijls in architectuur, de oudste ruimten in dit bouwwerk.² Toen in 1321 op deze plaats het eerste Gentse schepenhuis werd opgetrokken, kocht de stad daartoe een aantal huizen aan de Hoogpoort aan, die men vervolgens afbrak voor nieuwbouw maar hun kelders niet. Dat scheelde in het sloopwerk en gaf bovendien extra fundering aan het nieuwe stadhuis. Ook bij latere uitbreidingen bleven die oude kelders steeds behouden en in functie, tot op vandaag de dag, nu ze dankbaar worden benut als opslagplaats voor dranken. Zo rust dus dit zestiende-eeuwse stadhuis nog steeds op dertiende-eeuwse fundamenten. Uit archivalische stukken is bekend dat deze oude huizen oorspronkelijk fiere namen droegen zoals de *Drake*, de *Cleene Swaene* en de *Grote Swaene*. Het grootste, oudste en kostbaarste huis, op de hoek van Botermarkt en Hoogpoort, heette *Cardeloot*.

De interpretatie van laatstgenoemde naam heeft heel wat hoofdbrekens gekost.³ Men zocht het in de richting van Karelhoofd, of Kaardelood (als afgeleide van gekaarde en van lood voorziene wol) en ook wel in een romaans toponiem *karlot*, maar dat bleef allemaal duiding in verlegenheid. Totdat iemand, nog maar zo recent als 1995, eens een andere kant uit keek en niet naar archivalische maar literaire bronnen. Uit laatstgenoemde wereld kennen we Cardeloot als Middelnederlandse variant van Camalot,

¹ Met dank voor een gedenkwaardige excursie onder leiding van Lieven Decaluwe en Guido Everaert van de Stedelijke dienst monumentenzorg.

² Over de bouwgeschiedenis van het Gentse stadhuis zie het standaardwerk van Frieda van Tyghem, *Het stadhuis van Gent*. 2 dln. Brussel, 1978.

³ Zie D. van de Perre, 'Het Kardeloot-Caerlout-Carelhooft te Ninove en gelijkaardige toponiemen te Gent, Geraardsbergen en Viane', *Het land van Aalst* 35 (1983), p. 1-54 en 'Het toponiem "Kardeloot" te Ninove en te Gent en zijn relatie tot de Middelnederlandse Arturromans', *Het land van Aalst* 47 (1995), p. 64-76.

de voornaamste residentie van de legendarische koning Arthur. De naamgeving van het huis zou kunnen duiden op fascinatie bij de dertiende-eeuwse Gentse elite voor de verhalen en de helden van de Tafelronde; een fascinatie die ook van elders bekend is, getuige hoe adellijke families in het Gentse hun zonen doopnamen als Ywein en Walewein verleenden.⁴ In dezelfde geest van gedroomde identificatie doopte hier een ridderlijk geslacht zijn versterkte huis tot Cardeloot.

ADEL EN BURGERIJ

Dat wij in dit stadhuis bijeen komen op restanten uit de riddertijd komt mij in hoge mate symbolisch voor. Onze stadsburgerlijke cultuur is immers grondvest op de aristocratische. Dit proces brak reeds tijdens de Middeleeuwen baan – nagenoeg letterlijk, want steden groeiden vaak vanuit bedrijvigheid rondom een adellijke burcht.⁵ De middeleeuwse Vlaamse literatuur geeft daarvan een prachtig sfeerbeeld in, alweer, een Arthurverhaal: de Middelnederlandse vertaling van de roman over de graalridder Perchevael. (Vlakbij huis Cardeloot, aan de overzijde van de Putstege, stond in veertiende-eeuws Gent trouwens een huis dat diens naam droeg). Het is de eerst-bekende tekst over een ridder die, uit naam van koning Arthur, op zoek gaat naar de Heilige Graal: de meest gewijde queeste die de Tafelronde ooit zal ondernemen. Of Perceval de Graal uiteindelijk vindt, is strikt genomen niet verzekerd, want de auteur Chrétien de Troyes – de absolute grootmeester in het Arthurgenre – liet deze roman als laatste van zijn werken onvoltooid achter. Maar waarschijnlijk is het wel, ook al omdat Chrétien de avonturen van zijn hoofdfiguur spiegelt aan een parallelle tocht van Walewein (in het Oudfrans Gauvain). Walewein geldt tot dan toe als eerste onder koning Arthurs ridders; nieuwkomer Perchevael is stellig voorbestemd om hem te overtreffen.

Onderweg op zijn queeste bezoekt Walewein een koninklijk kasteel waaromheen een kleine stad is aangegroeid. De Vlaamse dichter van de *Perchevael* vertaalde doorgaans zijn Franse origineel getrouw, maar heeft juist deze passage aangegrepen voor een uitbreiding van eigen makelij. Het resultaat vormt een zeldzaam levendig tafereel van een stad in vol bedrijf –

⁴ Vgl. F. van Oostrom, *Stemmen op schrift* (Amsterdam, 2006), p. 259-260.

⁵ Vgl. P. Spufford, *Power and profit. The merchant in medieval Europe* (London, 2002), hoofdstuk 2.

men zou het haast een ansichtkaart-in-woorden kunnen noemen, met hoofse groeten uit dertiende-eeuws Brugge of Gent.⁶

Ende als mijn her Walewein quam
 Binnen der porten, hi doe vernam
 Menech palais hoghe ende rike,
 Van stenen ghemuurt sierlike.
 Hi sach die straten ende die cautsieden
 Wandelen vul van sconen lieden,
 Van sconen porters, van sconen portecghen.
 Hi sach die wisselbancke lecghen
 Vul van silver ende van goude,
 Daer bi die munte menechfoude.

Aansluitend lezen we hoe rond de koninklijke burcht allerlei wapensmederijen zijn gevestigd – dit is conform de Franse voorbeeldtekst. Maar daarna vindt de Vlaamse dichter het uit eigen beweging opportuun om ook de lakennijverheid een ereplaats te geven, alsook kunstnijverheid en handel in kostbare stoffen en specerijen. De straten rond de burcht waren naar zijn zeggen

...vul van comanscapen binnen,
 Alse ofmen daer alle daghe
 Vulle marct te houdene plaghe.
 Hier lach dat groene, daer dat blauwe,
 Hier dat bont werc, daer dat grauwe.
 Hier vercocht men ginghebare,
 Ginder canele ende zedeware;
 Hier peper ende ginder greine.

We zien in dit tafereel uit omstreeks 1200, stadse commercie nog primair in functie als hofleverancier. Handel en nijverheid plaveien zozegged de oprijlaan naar het kasteel. Maar reeds in de middeleeuwen zelf zouden deze verhoudingen verschuiven, en burgers ridders naar de kroon gaan steken; en vandaag de dag zijn de rollen compleet omgekeerd. Natuurlijk reiken de aristocratische wortels van onze cultuur nog altijd diep, getuige hoe woor-

⁶ Zie S. Oppenhuis de Jong (ed.), *De Middelnederlandse Perceval-traditie* (Hilversum, 2003), p. 84-87. In het citaat heb ik de spelling licht gemoderniseerd. De dichtelijke uitbreiding lijkt overigens een schoolvoorbeeld van retorische *amplificatio*.

den als “nobel” en “ridderlijk” nog steeds een zoveel warmere klankkleur hebben dan “burgerlijk” en “zakelijk”. Toch kennen wij al eeuwenlang een fundamenteel burgerlijke samenleving. Al onze incidentele trots op titels, lintjes en connecties aan het hof ten spijt, er is geen twijfel aan dat de stadsburgerlijke levensvorm domineert. De adel huist intussen in de kelders van het maatschappelijk gebouw – precies zoals in dit stadhuis.

Parallel aan deze symboliek is er een tweede, die veeleer ideëel is dan sociaal. Deze pacificatiezaal celebreert het vredelievend vergelijk, of zoals de website van de pacificatiezingen het uitdrukt “het besef dat wapens geen duurzame oplossingen opleveren”. Daarmee overstijgt deze zaal de mentaliteit van de ridders die juist vechtjassen pur sang waren, en conflicten stevast op het zwaard wilden beslechten. Dat zit nu eenmaal in hun genen en hun etymologie: het elfde-eeuwse woord ridder/*ritter* komt van *reiter*, en dat is net als *chevalier* ruiter te paard. Dat paard is krachtbron voor transport – nog altijd drukt men het vermogen van een auto in paardenkrachten uit – maar bovenal het ideale platform om anderen een doodklap te verkopen. Ridder zijn vooronderstelt dus paard én zwaard – en men zal geen middeleeuws ruiterszegel zien of het is krijgshaftig uitgevoerd. Een ridder zit te paard niet voor een ritje, maar voor gevecht. Zo is zijn superego zoals ridderzegels dat stileren; een echte ridder moet strijdvaardig zijn.

In aanleg is die ridderlijke vechtethiek vanzelfsprekend nobel. De ridderstand is ingesteld voor de protectie van de zwakken; de ridderwijding is een sacraal ritueel waarin de nieuwe ridder onvoorwaardelijke trouw belooft aan deze opdracht. En koning Arthur is het toonbeeld van een vredevorst, die zijn rijk het liefst in orde en rust bestiert en zelfs zijn eigen ridders aan een ronde tafel heeft geplaatst om onderlinge nijd en frictie te vermijden. Maar in de praktijk wordt men alleen maar ridder van de ronde tafel als men zich overtuigend op de wapens heeft bewezen. En de verhalen draaien om vertoon van kracht; een Arthurroman zonder gevechten is een onbestaanbaarheid. Het geweld is daarbij zeker niet altijd proportioneel.⁷ De grote Lancelot bijvoorbeeld, trekt door de aan hem gewijde grandioze prozaroman een spoor van bloed, dood en geweld, ook nadat koningin Guenièvre hem heeft ingewijd in fijne kneepjes van de hoofse liefde. In middeleeuwse ridderromans kan zelfs de kleinste kwestie aanleiding zijn

⁷ Wel lijken hieromtrent subtiele verschillen van (literaire) appreciatie te hebben bestaan. Vgl. F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose* (Amsterdam etc., 1981), p. 141-147.

tot een gevecht. Niet alleen rechtstreekse uitdagingen of beschuldigingen, pochen of vragen op hoge toon; maar ook de stelling dat de eigen dame mooier is dan die van de ander; de oproep aan een ander om zichzelf bekend te maken; en zelfs een keer als antwoord op de vraag “waarom kijkt u zo droevig?”⁸ Natuurlijk vechten daarbij valse zwarte ridders gemeenlijk smeriger dan nobele witte, maar alle ridderromans verheerlijken geweld als *l'art pour l'art*. Lichamelijke kracht is hier nu eenmaal hoeksteen van de mannelijke identiteit, of zoals Ruth Mazo Karras het uitdrukt in haar *From boys to men*: “Violence was the fundamental measure of a man”.⁹ In elk geval: voor wie een ridder wilde zijn.

Hiermee raken wij aan de tegenstelling die de mediëvist F.W.N. Hugenholtz in 1959 betitelde als ridderkrijg en burgervrede.¹⁰ Natuurlijk kenden middeleeuwse steden ook hun machts- en krachtsvertoon; ze konden vervaarlijke milities en zelfs hele legers op de been brengen en ook binnen hun muren woekerde geweld. Ook burgers moesten destijds fysiek weerbaar zijn, hun mannetje weten te staan en onder geen beding laf zijn. Voor pacifisme was geen ruimte, en vluchten was al gauw oneervol. Maar het grondvlak van de burgerlijke identiteit was toch fundamenteel anders geconstrueerd. Niet grondbezit maar geld bepaalde hier de status, en geld moest kunnen rollen. De koopman wil daartoe in vrede zaken kunnen doen, en met zijn waren veilig over 's heren wegen kunnen reizen. Bij voorkeur zonder verstorend geweld, laat staan dat hij daarin zou gloriëren. Een vreemde is voor hem een potentiële klant, geen tegenstander; en hij wil onderhandelen in plaats van duelleren. Een wijdverbreide veertiende-eeuwse Middelnederlandse tekst uit stedelijk milieu, *Die Dietsche doctrinael*, drukt het met zoveel woorden uit:

Ane comenscap men sere wint.
 Diet tgoet haelt daerment vint
 Ende voerent daer des breke es,
 Daer wint men vele ane, des sijt ghewes.
 Enen wisen man hoert men leren
 Dat die coman sal hanteren

⁸ Vgl. R.W. Kaeuper, *Chivalry and violence in medieval Europe* (Oxford, 1999), p. 159.

⁹ R. Mazo Karras, *From boys to men. Formations of masculinity in late medieval Europe* (Philadelphia, 2003), p. 21.

¹⁰ F.W.N. Hugenholtz, *Ridderkrijg en burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de honderdjarige oorlog*. Haarlem, 1959.

Sine marct in groten steden
 Die in wet staen ende in vreden,
 Daer vele liede tsamen comen
 Dat soe moet hem sere vromen.¹¹

Ridderkrijg en burgervrede – bij alle overlap en wisselwerking gaat het wel degelijk om twee verschillende levenshoudingen. Het gaat bij allebei om winnen, maar bij de koopman uitgedrukt in saldo, niet in spierkracht. Omdat de middeleeuwse volkstalige literatuur op schrift nu eenmaal begint aan hoven, is de ridderlijke mentaliteit daarin veel vroeger breed geattesteerd dan de burgerlijke; maar die laatste schemert er bij nader toezien soms wel degelijk doorheen. Bij uitstek in de Nederlandstalige, of zeg maar gerust Vlaamse letterkunde, die nu eenmaal functioneerde in een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Dit laat zich voor de goede verstaander aflezen aan menige bewerking van Oudfranse ridderliteratuur door Vlaamse dichters. Die laatste gaan slechts in beperkte mate mee in Franse cultus van het ridderlijke en heroïsche, en soms nemen ze zelfs openlijk afstand en doorbreken ze de exclusieve ridderlijke sfeer en code.

Heel opmerkelijk is een episode in de Vlaamse versie van *Flovent*. Dat is een van oorsprong Franstalige ridderroman uit de late twaalfde eeuw, die al kort na 1200 werd verdietst. Het verhaal speelt bij de Merovingers, en vertelt op zeker moment hoe koning Clovis en diens getrouwen vastzitten in de stad Laon, waarvoor de Saracenen het beleg hebben geslagen. Het staat er voor Clovis en de zijnen slecht voor, nu 's konings voornaamste steunpilaar Flovent, de titelheld, zich buitenslands bevindt. Maar zich louter verschansen gaat op termijn verhongeren betekenen. Totdat er hulp komt van een personage dat alleen in de Nederlandstalige versie voorkomt en door de Vlaamse dichter moet zijn ingevoegd. Het is een rijke poorter van de stad, die pontificaal meldt dat hij in zijn kelder wel tweehonderd vaten wijn heeft liggen, plus eindeloze voorraden rogge, meel en tarwe en driehonderd zijden spek – plus meer baar geld dan twee paarden zouden kunnen dragen. Dit stelt hij allemaal volgaarne ter beschikking aan zijn vorst, want *die sinen here begeeft ter noet, Sterven moet hij quader doet!* Het getuigt van innerlijke adeldom, maar wel is het bij deze burger voor wat, hoort wat: behalve fouragering en contanten heeft hij namelijk ook liefst *16 scone zonen* in de aanbidding, die de koning nu als wederdienst tot

¹¹ *Die Dietsche doctrinale*. Uitgeg. door W.J.A. Jonckbloet ('s-Gravenhage, 1842), vs. II, 2631-2640. (Met dank aan dr. Ingrid Biesheuvel, die mij wees op deze passus).

ridder gelieve te slaan en die dan mooi meteen mee kunnen vechten...¹²
 Zoals ik ooit leerde van toenmalig Shell topman Jeroen van der Veer: “Een echte ondernemer denkt bij elk probleem: dit is een kans”.

RIDDERKRIJG

Natuurlijk wemelt het in de verstedelijkte middeleeuwse Lage Landen intussen nog volop van ridderlijk vertoon, in literatuur zowel als werkelijkheid. Maar op zijn minst na 1300 is een en ander onmiskenbaar op de terugtocht. Kenmerkend is hoe het grote kruistochtideaal, de oorlog in het Heilige Land, allengs aan aantrekkingskracht verloor – zelfs pausen pleitten er steeds minder voor. Toch bleef de ridderstand behoefte aan een kruistocht koesteren; men moest toch ergens heen voor dadendrang onder verzekering van zielenheil. En dus wonnen tijdens de veertiende eeuw kruistochten in de Baltische staten veld, waar naar verluidt ook heidenen woonachtig waren die men gerust een kopje kleiner kon gaan maken. Pruisen was bovendien een heel stuk dichterbij dan Palestina, en de heidenen waren er minder vervaarlijk dan in de verre landen overzee. In Litouwen betrof het heidendom een los verband van ongedoopte keuterboeren en geen gestaalde moslims met een fanatiek contraire ideologie.

Vanuit modern *raison* is het verbijsterend te zien hoeveel tijd, geld en menskracht de veertiende-eeuwse Europese adel heeft vergooid aan deze semi-kruistochten naar Litouwen. Werner Paravicini, die de relevante standaardwerken heeft geschreven, komt vanaf 1320 tot minstens honderd maandenlange campagnes van gemiddeld duizend ridders plus een veelvoud aan dienstknechten.¹³ De ridderlijke deelnemers varieerden van royalty tot lage adel, en geografisch van Schotland en Skandinavië tot aan Italië en Spanje, met grote deelname uit het Franse en het Duitse rijk. Bij dit alles hadden ridders uit de Lage Landen een zeer werkzaam aandeel; Antheun Janse kwam alleen al voor het graafschap Holland op gemiddeld één campagne per vijf jaar.¹⁴ Dat zulke expedities destijds *reizen* heetten, is vermoedelijk al indicatie dat ze mede ter verstrooiing werden ondernomen. Voor pas geridderde jongelingen lijkt een Pruisenreis een soort van educatieve tour te zijn geweest. Maar ook gearriveerde dertigers waren volop van de partij, en sommige veteranen konden er geen genoeg van krijgen.

¹² Vgl. F. van Oostrom, *Stemmen op schrift* (Amsterdam, 2006), p. 229-232.

¹³ Zie W. Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*. 2 dln. Sigmaringen, 1989-1995.

¹⁴ Zie A. Janse, *Ridderschap in Holland* (Hilversum, 2001), p. 319.

Reiner Dever, een eenvoudige edelman uit Lisse, ging mee tot na zijn vijftigste, en ridder Rutger Raets uit Keulen ging liefst 32 keer op Pruisenreis.

Men reisde bij voorkeur in de winter, als het terrein voldoende hard was voor het meezeulen van karrenvrachten materieel. (Elke ridder bracht zijn eigen arsenaal en entourage in, met reserve wapentuig, hoefijzers en luxe eetgerei, valken, een heraut en geregeld ook een eigen kapelaan). Er werd tussen de Europese hoven snel geschakeld en gemobiliseerd op het bericht dat er *belle guere* viel te voeren *ceste saison*. Met heilige oorlog had het niet bijzonder veel van doen. Een offensieve dreiging van gene zijde was er niet; belijdende heidenen waren in Litouwen met een kaarsje te zoeken; en heel anders dan in Jeruzalem werden er geen heilige plaatsen van het christendom ontwaard. Maar of er nu veel heidenen over de kling vielen te jagen, lijkt de Europese ridderschap maar matig te hebben geboeid. Het ging niet om de feitelijke oorlog, maar om de manifestatie en beleving van allure. En dus ging men een winter lang ten strijde, of in elk geval op reis.

Die ridderlijke wintersport mocht wel wat kosten. Paravicini heeft hieraan zorgvuldige berekeningen gewijd en komt tot de slotsom dat een Pruisenreis vaak meer kostte dan de deelnemende edelman bezat. Vaak moesten de ridders hiertoe leningen sluiten bij rijke burgers (de Hollandse adel deed dat trouwens bij voorkeur in Brugge). Maar hun geldnood hielden de ridders zoveel mogelijk achter de schermen, want geld smijten hoorde erbij, zelfs letterlijk. Bijvoorbeeld bij de expeditie in 1387 onder leiding van de Hollandse kroonprins Willem van Oostervant. Hij moest niet alleen de maandenlange kosten van de reis en de soldij fourneren, maar verkoos eenmaal in Litouwen ook nog eens grote staat te voeren. Zoals toen hij op 3 februari in Koningsbergen *groot hof* hield en daarbij een schare musici, dichters en zangers betaalde voor hun kunsten, kostbare zilveren gordels wegschonk en zijn tesorier ook nog eens Pruisische marken ter hand stelde *om wech te werpen*.¹⁵ Zo dreigden de kosten van een Pruisentocht tijdens de veertiende eeuw menige Europese edelman te ruïneren, maar de riddeer vereiste het.

Tezelfdertijd had men in Holland ook nog eens zijn particuliere kruistocht te voeren tegen Friesland.¹⁶ Vanuit Hollands perspectief waren deze reizen nog opportuner dan naar Pruisen. Want terwijl de Litouwers nagevoeg blanco opponenten waren, vocht Holland met de Friezen een heuse

¹⁵ Janse, *Ridderschap* (zie n. 14), p. 321.

¹⁶ A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. [Den Haag], 1993.

vete uit. In 1345 hadden zij de Hollandse graaf Willem IV doen sneuvelen; en nog allerm minst vergeten was dat honderd jaar voordien, in 1256, de Hollandse graaf tevens Roomskoning Willem II – de vader van Floris V – in het Westfriese Hoogwoud was afgeslacht toen hij daar te paard door het ijs was gezakt. De wraak hierover stond nog altijd uit; en historieschrijvers in Hollandse dienst deden er alles aan om deze opdracht in herinnering te houden, en de Friezen daarbij te framen als wetteloze heidenen. (Daarin overigens bijgevallen door niemand minder dan Froissart, die de Friezen brandmerkte als *gens sans loi et sans foi*. Van Franse zijde kreeg het Hollandse leger zelfs rechtstreekse bijstand voor de Friezenkrijg, zoals in 1396 van 1000 man Franse hulptroepen, die weliswaar later dan afgesproken arriveerden in Enkhuizen maar wel veel indruk maakten omdat ze *merveilleusement bien habillé* waren). Maar hoeveel troepen de graaf van Holland ook mobiliseerde, de strijd in Friesland bleek per saldo een kansloze onderneming. De hertog van Gelre kreeg gelijk met zijn voorspelling *que Frise n'étoit pas terre de conquête*.

Wel kostte dit “veertiende-eeuws Vietnam” (zoals historicus H.P.H. Jansen het in 1982 betitelde) de Hollandse staatskas goudgeld.¹⁷ Antheun Janse heeft becijferd dat het leidde tot tenminste de verdubbeling van de totale rijksuitgaven. Volgens de regels van de middeleeuwse staathuishoudkunde – waarbij de uitgaven de inkomsten bepaalden in plaats van andersom – impliceerde dit verdubbelde belastingen voor Hollands onderdanen, plus grootschalige landverkoop en heel veel lenen door de vorst. Het gevolg was dat men in Friesland grootscheeps op de pof vocht, en lening op lening moest gaan stapelen – totdat de steden (en trouwens ook een groeiend aantal edelen) niet langer bereid bleken op te draaien voor de Friese vete, en het gedaan was met de oorlogvoering over de Zee. ¹⁸

HANDELSETHIEK

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat elke individuele middeleeuwse ridder uit zichzelf een havik was en middeleeuwse burgers van nature vredesduiven. Veeleer is het zo dat de twee standen, gegeven hun respectievelijke rollen in de maatschappij, elk op hun eigen wijze gevangen zaten in de bij-

¹⁷ H.P.H. Jansen, ‘Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433’, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden* dl. 2 (Haarlem, 1982), p. 318.

¹⁸ Vgl. Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld* (Hilversum, 1993), hoofdstuk 2.

behorende code. Het betreft hier wat de markante Amerikaans-Canadese sociologe en activiste Jane Jacobs (1916-2006) twee “moral syndromes” heeft genoemd: syndroom hier niet bedoeld als ziektebeeld, maar als verzameling gerelateerde kenmerken. Jacobs betitelt ze als respectievelijk het “Guardian syndrome” en het “Commercial syndrome”, met als bijbehorende hoofdwerkwoorden *taking* versus *trading*. *Taking* is als gedrag eigen aan alle dieren, de mens inclusief: “Like the other animals, we find and pick up what we can use, and appropriate territories”. *Trading* is daarentegen iets dat alleen de mens beoefent: “unlike the other animals, we also trade and produce for trade.”¹⁹ Jacobs noemt *taking* versus *trading* de twee voornaamste *systems of survival* van de menselijke soort, met elk hun eigen waardesysteem. Die twee zijn als zodanig gelijkwaardig, elk respectabel op zijn eigen merites en een gezonde samenleving heeft ze beide nodig. Jacobs geeft een vergelijkende lijst van 15 kenmerken van het ene tegenover het andere syndroom:

Guardian Syndrome

- ♦ Shun trading
- ♦ Exert prowess
- ♦ Be obedient and disciplined
- ♦ Adhere to tradition
- ♦ Respect hierarchy
- ♦ Be loyal
- ♦ Take vengeance
- ♦ Deceive for the sake of the task
- ♦ Make rich use of leisure
- ♦ Be ostentatious
- ♦ Dispense largesse
- ♦ Be exclusive
- ♦ Show fortitude
- ♦ Be fatalistic
- ♦ Treasure honor

Commercial Syndrome

- ♦ Shun force
- ♦ Compete
- ♦ Be efficient
- ♦ Be open to inventiveness and novelty
- ♦ Use initiative and enterprise
- ♦ Come to voluntary agreements
- ♦ Respect contracts
- ♦ Dissent for the sake of the task
- ♦ Be industrious
- ♦ Be thrifty
- ♦ Invest for productive purposes
- ♦ Collaborate easily with strangers and aliens
- ♦ Promote comfort and convenience
- ♦ Be optimistic
- ♦ Be honest

In deze lijst zie we veel terug van de aloude tegenstelling tussen middeleeuwse ridderskrijg en burgervrede – maar ook zeer actuele spanningsvelden. Neem bijvoorbeeld hoe een jaar geleden de voorzitter van Nederlandse werkgevers, Bernard Wientjes, op handelsmissie in het Midden-Oosten als zijn overtuiging uitsprak dat meer ondernemerschap de weg zou

¹⁹ J. Jacobs, *Systems of survival*. New York, 1992. Zie over haar A. Sparberg Alexiou, *Jane Jacobs urban visionary*. New Brunswick etc., 2006.

zijn naar vrede in die regio.²⁰ “Economie en zaken doen is altijd de beste weg naar vrede”, zo getuigde Wientjes, en van daaruit zag hij zelfs lichtpuntjes in de bezette Palestijnse gebieden. “Ondernemerschap krijgt daar ruimte. Heel veel nieuwe kleine ondernemingen ontwikkelen zich daar. Het probleem is dat ze afhankelijk zijn van Israël. Alle export en import gaat via Israël, en de export wordt bemoeilijkt, omdat de controle zo intensief is. Alles moet worden onderzocht”. Zouden de partijen meer oog krijgen voor de handel als primaire waarde in plaats van zich te fixeren op territoriumdrift, agressie, wraak en weerwraak, dan zou dat volgens Wientjes als vanzelf gaan leiden tot contracten en compromissen waarmee per saldo iedereen veel beter af zou zijn. Ook Nederland trouwens, zoals Wientjes niet vergat terzijde op te merken. Bijvoorbeeld over die controle: “In [de haven van] Rotterdam hebben ze ervaring met elektronische controle, waardoor dat heel snel kan”. En zo had Nederland de Gazastrook dan al een elektronische scanner kunnen verkopen, want “bij agroproducten heb je er niets aan als die tien dagen in de zon liggen”. Men is nu eenmaal op handelsmissie of men is het niet.

Hier horen we het credo van de handelsnatie die Nederland van oudsher is, en dat inmiddels onze hele buitenlandse politiek en ook onze voormalige ontwikkelingshulp beheerst. Het gouddraad in het eigen hemd is nader dan de vervelozе rok van naastenliefde, en er is geen land zo ver of vreemd of zelfs vijandig of er valt wel iets aan te verdienen. Hollands glorie in de gouden zeventiende eeuw kwam voor een groot deel voort uit deze handelsmoraal, die slavernij en uitbuiting letterlijk op de koop toe nam, de statenbijbel onder de arm.²¹ Maar laten we niet alleen de nadruk leggen op de donkere kant hiervan, zoals in hedendaags Nederland gewoonte is geworden, waar we het eigen verleden graag over de hekel halen om ons des te tevredener te kunnen voelen over onszelf in het nu. Aan de University of Illinois in Chicago is economisch historica Deirdre McCloskey bezig aan een ambitieus project zoals alleen Amerikaanse academici dat tegenwoordig nog schijnen aan te durven.²² Haar wijd gespannen trilogie over “The

²⁰ Berichtgeving op de digitale nieuwssite www.nu.nl op 9 december 2013.

²¹ Zie in breder verband B.S. Gregory, *The unintended reformation. How a religious revolution secularized society*. Cambridge (Mass.) etc., 2012, p. 282.

²² Zie D.N. McCloskey, *The bourgeois virtues* (Chicago, etc., 2006) en *Bourgeois dignity* (Chicago et.c., 2010); het slotdeel van de trilogie (*Bourgeois equality*) is geprojecteerd voor 2015. Zie verder de fraaie website www.deirdremccloskey.org Voor vergelijkbare ambitieuze ondernemingen van Amerikaanse geesteswetenschappers zie bijvoorbeeld de boekenreeksen van Bernard McGinn over mystiek (*The presence of God*) en Jonathan Israel over *Radical enlightenment*.

bourgeois era” heeft een openlijke missie voor onze eigen tijd. McCloskey wil laten zien dat er terdege ruimte is voor een moreel verantwoord kapitalisme. Winst nastreven via een markt van vraag en aanbod is zelfs de ideale krachtbron voor een hoogwaardige samenleving, mits men in zaken de klassieke burgerdeugden blijft eerbiedigen zoals daar zijn rechtvaardigheid, durf, zelfbeheersing, vriendschap en rationaliteit. De wortels van die deugdenethiek gaan terug tot de Antieke Oudheid met Aristoteles en Cicero, en zijn vanuit het christendom nog eens bemest door geloof, hoop en liefde. De vroegste verwerking van deze commerciële ethiek ziet McCloskey in het zeventiende-eeuwse Nederland, een land dat zij uitstekend kent en liefheeft. Zij geeft het in haar werk geregeld eervolle vermeldingen, als toonbeeld van “virtuous capitalism” dat winstbejag verantwoord combineert met vrijheidszin.

Als Nederlandse burger doet het mij natuurlijk goed de Nederlandse gouden eeuw zo te zien glanzen in het werk van een topeconoom uit de beroemde school van Chicago.²³ Maar als Nederlandstalige mediëvist denk ik dat McCloskey eigenlijk nog wel iets verder terug zou mogen gaan, en wel naar middeleeuwse Vlaamse steden. Wellicht heeft de gebruikelijke schetterigheid van Holland nog teveel aan het oog onttrokken dat daar (dat wil dus zeggen: hier) al eeuwen eerder een mentaliteit kan worden aangewezen die erop inzette om ethiek en economie elkaar te laten versterken.²⁴

VREDE EN STRIJD

Als eerste manifeste stem op schrift van deze mentaliteit kunnen wij Jan van Boendale beschouwen, stadssecretaris en hoogste ambtenaar van Antwerpen omstreeks 1340.²⁵ Boendale was fier op het gewest Brabant en op zijn vorstenhuis, en had persoonlijke connecties op de Coudenberg tot aan her-

²³ Net als trouwens in het werk van Jonathan Israel, Joel Mokyr, Simon Schama en Barbara Tuchman. Aandacht en achting voor (de geschiedenis van) Nederland bij Amerikaanse academici zijn opmerkelijk.

²⁴ Niet dat de Europese voorhoedeoppositie van de middeleeuwse Vlaamse steden niet breed is gezien! Vgl. bijvoorbeeld Martha C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge, 2010) en James M. Murray, *Bruges, cradle of capitalism 1280-1390* (Cambridge, 2005). Beide laten echter na het areaal van Middelnederlandse literaire bronnen uit te mijnen, waardoor het verband tussen economie en ideologie tekort komt. Des te boeiender is J. Dumolyn, ‘Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal’, *Spiegel der letteren* 56 (2014), p. 123-154.

²⁵ Zie uitgebreider F. van Oostrom, *Wereld in woorden* (Amsterdam, 2013), p. 142-175.

tog Jan III toe. Des te frappanter is hoe progressief zijn maatschappijbeeld is in letterkundige geschriften die Boendale schreef naast zijn ambtelijke dagtaak. De vorst is voor hem niet de personificatie van de staat (zoals de klassiek-aristocratische opvatting dat zag), maar slechts de hoogste dienaar van het algemeen belang (*gemeyn oerboer*). En dit belang nu staat of valt met een gezonde economie, op collectief en individueel niveau, waarvan hard werken de drijvende kracht is. Werken in het zweet des aanschijns is voor Boendale zelfs een grondrecht: *dat recht der menscheiden, / dats pinen [zwoegen] ende arbeiden*. Zijn favoriete psalmvers is dat het zalig is te eten van het werk van onze handen; hij zet dit af tegen de levensstijl van enerzijds improductieve bedelaars en anderzijds de adel die op vermogen en andermans arbeid teert: *al haer leven es tijtverlies*. Daartegenover zijn dagloners hem juist sympathiek, mits zij flink doorwerken en geen overdreven looneisen stellen. Ook meisjes moeten trouwens een bijdrage leveren aan het arbeidsproces, met name in de textielsector. En kinderen moeten al vroeg een vak leren, en niet achterover leunen in de verwachting van een erfenis.

Het hoogste doel voor Jan van Boendale is dat eenieder in zijn eigen levensonderhoud voorziet, en hij heeft het grootste respect voor de hardwerkende Brabander. Zo iemand kan en mag vooruitkomen, en wat Boendale betreft kan op die manier zelfs de zoon van een wever of een smid het brengen tot prelaat of paus. Zulk succes vooronderstelt dat iemand in de eerste plaats zichzelf moet liefhebben en zijn eigenbelang goed moet taxeren: *En mint niemene so sere, / ghine mint u selve mere. / Die sijns selfs orbore latet / om dinc die enen anderen batet, / dat en hoert ter wijsheit niet toe*. Wijsheid is wel: geen tijd vermorsen, leven vanuit welbegrepen eigenbelang, geen overdreven respect tonen voor stand of geboorte, en optimistisch zijn over de kansen op vooruitgang. Het is Jane Jacobs' *commercial syndrome* ten voeten uit, niet eerder zo duidelijk gearticuleerd in enige Europese volkstaal.

En binnen dat syndroom past ook een afkeer van geweld. Dit is zelfs hoofdthema in Boendales *Melibeus*, geschreven in 1342. Grondtekst hiervoor was een dertiende-eeuws Latijns tractaat van Albertanus van Brescia, jurist-bestuurder in diverse Italiaanse steden – en een transalpijnse tegenhanger voor Jan van Boendale.²⁶ Ook Albertanus was na een gedegen ker-

²⁶ Zie J.M. Powell, *Albertanus of Brescia* (Philadelphia, 1992), m.n. hoofdstuk 4; R.G. Witt, *The two Latin cultures and the foundation of Renaissance humanism in medieval Italy* (Cambridge, 2012), p. 448 e.v. en S. Corbellini, 'Albertanus van Brescia in de Nederlanden', in W. van Anrooij e.a., *Al t'Antwerpen in die stad* (Amsterdam, 2002), p. 95-108.

kelijke scholing in de wereld doorgestaan voor een succesvolle carrière in de stedelijke ambtenarij. Primair schrijvend voor een koopmanselite, prijst ook Albertanus hard werken voor een passende beloning aan als drijvende kracht voor individu en samenleving. En zet hij in op coöperatie en verzoening, in plaats van op confrontatie en *vendetta*. Zijn Melibeus is een man van aanzien in de stad, die op een dag bij thuiskomst vrouw en dochter zwaar mishandeld aantreft door toedoen van drie vijanden. Furieus roept hij zijn vrienden bij elkaar om wraak te nemen. De een wil er nog fanatieker op los gaan slaan dan de ander, totdat Melibeus' echtgenote zich in het verhitte gesprek mengt met een opmerkelijk afwijkend standpunt. Zelfs in de mishandeling van haarzelf en haar dochter kan zij geen afdoende reden zien voor gewelddadige wraak. Zij argumenteert dat evenwicht en zelfbeheersing een betere reactie zijn dan represailles. Melibeus en zijn vrienden zien na veel gedisputeer de juistheid van haar standpunt in. Dan blijken de vijanden inderdaad spijt te hebben van hun wandaad en alleszins genegen tot verzoening. Op advies van alweer zijn echtgenote ziet Melibeus ervan af ze bij de schikking het vel over de oren te halen; hij neemt genoeg met diepe excuses en zendt ze in vrede heen. Daarna kan Melibeus voort met het zoete leven dat zijn naam symboliseert: dat van een honingdrinker. Zijn vrouw bleek ondubbelzinnig de verstandigste; zij heet dan ook en even veelbetekenend Prudentia.

Prudentie verschijnt hier dus als vrouw. Dat in *Melibeus* juist de man emotioneel is en zijn vrouw de rationele, gaat lijnrecht in tegen gangbare middeleeuwse stereotypie – ook die van Jan van Boendale, die elders in zijn werk zwaar misogyn uit de hoek kan komen.²⁷ Natuurlijk is Prudentia in deze *Melibeus* een allegorisch personage, zoals Vrouwe Philosophia bij Boethius dat is. Maar toch vraag ik mij af of deze rolverdeling erop wijst dat ook middeleeuwse schrijvers en hun publiek zich bewust waren dat fysieke agressie bij uitstek een mannending was, en dat vrouwen (en misschien in het bijzonder moeders?) door de bank genomen beter bedeed waren met empathie en barmhartigheid. Overigens: de hoogste deugd volgens Deirdre McCloskey is Prudence, en McCloskey zelf legt er graag nadruk op dat zij haar visie op de economie waarin coöperatie even belangrijk is als competitie pas ten volle kon ontplooien nadat een trans-

²⁷ Zie *Wereld in woorden* (zie n. 25), p. 166-169.

gender behandeling haar van Donald in Deirdre McCloskey had getransformeerd.²⁸

Doch wat hiervan zij: dat vooral mannen neigen tot geweld, is een patroon waarvoor in de eeuwen sedert *Melibeus* alleen maar meer evidentie is gekomen. Al mag de verklaring ervan nog steeds omstreden zijn – hoeveel *nature*, hoeveel *nurture*²⁹ – het bewijs is overweldigend, in droom zowel als daad. Wereldwijd ligt bij geweldsdelicten het aandeel van mannelijke plegers ver boven de 90%. En ook als fantasie en amusement kunnen brave huisvaders en schooljongens er geen genoeg van krijgen. Zie alleen al het filmaanbod van doelgerichte mannenzenders zoals RTL7, waar de “wraakfilm” zelfs een genre op zichzelf vormt (*Gladiator*, *Braveheart*, *True Grit*, *Death wish*, *Die with a vengeance*) en verder de fascinatie juist bij jongens voor gewelddadige videogames. Het lijkt erop alsof dit soort spelletjes op hoogst moderne wijze een oeroude – sommigen zullen zeggen: primitieve – masculiene hang bevredigt naar mythische heldenrollen in een manicheïsche wereld. Als protagonist van het goede trekt de speler ten strijde tegen het kwaad voor een heilige oorlog op het scherm.

Overigens heeft een van de wereldwijd meest populaire computerspellen, *Age of empires*, hier inmiddels interessante nuancerings aangebracht. Het spel bestaat sinds 1997, en was bij de lancering al een intelligentere variant op de gemiddelde game. Bij *Age of empires* moeten de spelers grondstoffen verzamelen waarmee ze een samenleving kunnen opbouwen. Dit doet een beroep op hun sociaal bewustzijn, en dat was in dit genre al heel wat. Maar natuurlijk moest er wel gewonnen kunnen worden, en daartoe was, om het betreffende Wikipedia-artikel te citeren, “meestal het vernietigen van de tegenstanders voldoende”. In de beste traditie van gaming is *Age of empires* daarom toch doordrenkt van het *guardian syndrome*, en wemelt het van gestaalde krijgers met titels als “the conquerors”, “the titans” en “the war chiefs”. (Voor meisjes is tezelfdertijd als

²⁸ Zie D. McCloskey, *Crossing. A memoir* (Chicago etc., 1999) en *Measurement and meaning in economics. The essential Deirdre McCloskey*. Ed. and intr. by S. Thomas Ziliak (Cheltenham etc., 2001). Het buitengewoon interessante thema van genderinvloed in de wetenschap voert hier te verterzijde.

²⁹ Met dank aan geneticus prof. Han Brunner (Radbouduniversiteit Nijmegen): een specifiek agressie-gen bestaat niet; vooral het mannelijk geslachtshormoon testosteron speelt een grote rol als effector van agressie. Achtergrond zal zijn dat agressie een evolutionair voordeel biedt bij competitie over territorium en de andere sexe. Achtergrond daarvan is dan weer dat een systeem met twee geslachten (en niet drie of vier) met elk een gespecialiseerde sociale rol blijkbaar zelf een winnende evolutionaire strategie is.

game “My little pony” op de markt).³⁰ Maar in de nieuwere versies van *Age of empires* kan het spel zo worden ingesteld dat jongens op meer vreedelievende wijze winnen. En in het momenteel meest succesvolle spel *Minecraft* – in februari 2014 100 miljoen geregistreerde spelers, merendeels jongens – krijgt de speler keuze uit de modus “Hard” (en dan is het knokken tot je erbij neervalt) dan wel “Peaceful”, waarin vijandige horden eclipsen en het minder bommen en granaten regent.³¹

GEWELD EN HANDEL

Zulke ontwikkelingen³² vormen koren op de molen van Harvard psycholoog Steven Pinker bij diens grote verhaal over “the better angels of our nature” (een uitdrukking van Lincoln, die deze engelen wilde zien prevaleren boven “our inner demons”). Pinkers boek *The better angels of our nature* uit 2011 berust op imposante documentatie geput uit een veelheid van disciplines, van archeologie tot neurowetenschappen. Het durft zeer grote vragen aan, zoals: zijn mensen fundamenteel goed of slecht, is er zoiets als morele vooruitgang, is agressie erfelijk, is een intelligenter wereld tevens een betere wereld? Spil van dit alles is de ondertitel van het boek, kernvraag en these tegelijk: *Why violence has declined*.³³ Pinkers centrale stelling is dat de wereld in de loop der eeuwen minder gewelddadig, minder wreed en vreedzamer is geworden. Dit moge menige hedendaagse beschouwer contra-intuïtief voorkomen; maar dat komt grotendeels omdat de moderne massamedia het geweld 24/7 wereldwijd aan huis brengen. Maar ook al is het een ontwikkeling geweest met heel veel vallen en opstaan – en met bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog als een huiveringwekkend dieptepunt – het leidt volgens Pinker geen twijfel dat er op

³⁰ De website www.girlsgogames.com bevat 5000 spelletjes voor meisjes. Het design is roze, en kent rubrieken zoals koken, dieren, aankleden en winkelen.

³¹ Met dank aan Felix Hendriks (12 jr.).

³² Er is overigens ook een tegengestelde trend: de gezichtjes van mannelijke lego-poppetjes kijken sinds de jaren '90 steeds bozer. De Nieuwzeelandse onderzoeker Christoph Bartneck bestudeerde 3655 Lego figuurtjes geproduceerd tussen 1975 en 2010, en stelde vast dat de recente poppetjes vaker boos of angstig kijken. Verklaring is volgens Bartneck dat Lego vaker reeksen op de markt brengt die de strijd van goed en kwaad verbeelden. (In concurrentie met computergaming?) Zie C. Bartneck, M. Obaid en K. Zawieska, ‘Agents with faces – what can we learn from LEGO minifigures?’, *Proceedings of the 1st international conference on human-agent interaction* (Sapporo, 2013).

³³ S. Pinker, *The better angels of our nature. Why violence has declined*. New York, 2011. Mogelijk naar aanleiding van de recensie in *The New York Times* (6 oktober 2011) is de ondertitel in de Britse editie van Pinkers boek verbreed tot *A history of violence and humanity*. Zie verder over het onthaal van *The better angels of our nature* het uitgebreide Wikipedia-artikel onder dit trefwoord.

macroschaal wel degelijk een trend is naar afname van geweld: in het gezin, in wijken, tussen etnische en religieuze groepen en tussen staten. Wie nu leeft, loopt vrijwel overal ter wereld substantieel minder risico op gewelddadige bejegening dan mensen op diezelfde plaats in vroegere eeuwen.³⁴

Ten bewijze hiervan brengt Pinker meer dan 100 grafieken ter tafel, geplot vanuit alle hoeken en gaten van de wereldgeschiedenis. Zo wijst skeletonderzoek in prehistorische graven uit dat destijds 15% van de doden gewelddadig aan zijn einde kwam, en hetzelfde percentage geldt voor jagers en verzamelaars. Maar zodra staatsvorming plaatsvindt, die het geweldsmonopolie bij de overheid belegt, daalt dit percentage aanmerkelijk – zelfs onder de bloeddorstige Azteken tot 5%. Staatsvorming is dan ook voor Pinker de eerste van de vijf belangrijkste drijfveren achter pacificatie. De tweede drijfveer is de groei van handel; onze zojuist besproken burgervrede dus. De derde is feminisering: meer respect en rollen voor de vrouw heeft de agressie teruggedrongen. De vierde factor noemt Pinker “cosmopolitanism”: de daadwerkelijke kennismaking met mensen in den vreemde bevordert begrip voor en verstandhouding met anderen. Heel belangrijk acht hij tenslotte de vijfde factor: “de roltrap van de rede”. Pinker is een verklaard aanhanger van de Verlichting: de “intensifying application of knowledge and rationality to human affairs” maakt volgens hem mensen bewust van de “futility of cycles, of violence”, en spoort ons aan “to reframe violence as a problem to be solved rather than a contest to be won”.

Genoemde vijf krachten zijn natuurlijk niet doorlopend en eenparig aan het werk, en er is geen garantie dat het zo zal blijven gaan. Maar Pinker is wel hoopvol gestemd, als hij bijvoorbeeld kijkt naar resultaten van wat hij “the rights revolution” noemt: een na de verschrikkingen van de Holocaust steeds meer aan invloed winnende beweging om minderheden (dieren inbegrepen) te beschermen. Deze revolutie is weliswaar bij lange na nog niet voltooid, maar ze is van ver gekomen: vergeet bijvoorbeeld niet dat in bepaalde staten van Amerika het lynchen van meestal zwarte medeburgers nog tot 1960 de getolereerde praktijk was. Te midden van alle tragiek en tegenvoorbeelden ziet Pinker per saldo overal vooruitgang, zelfs in intelligentie. Als psycholoog houdt hij ons voor dat het gemiddelde IQ per definitie 100 is, maar dat indien vandaag de dag iemand met huidig IQ 100 de test zou maken die in 1910 maatgevend was, hij of zij 130 zou scoren en

³⁴ Pinker rekent overigens België en Nederland tot de absolute wereldtop van vreedzame landen.

daarmee tot de beste 2% zou behoren. Ook zoiets garandeert niets, maar wettigt wel vertrouwen voor de toekomst. De menselijke natuur mag dan uiterst complex zijn, en cultuur en politiek zo onberekenbaar als iets, het lijkt erop dat “our better angels” aan de winnende hand zijn. Pinker hoopt trouwens dat zijn eigen boek een bijdrage mag leveren aan zulke zaadveredeling vanuit de wetenschap, vergelijkbaar met hoe in de negentiende eeuw humanitaire romans zoals *Oliver Twist* en *Uncle Tom’s cabin* dat bewerkstelligden via de literatuur.

Aldus geparafraseerd, klinkt Pinkers vertoog voor ons al gauw een tik-keltje te Amerikaans-optimistisch. (Conform de uitspraak van dr. Henry Kissinger: “Het enige verschil tussen Europa en Amerika is dat Amerikanen niet kunnen geloven in mislukking, en Europeanen niet in succes.”)³⁵ Vanuit Europees scepticisme valt nogal wat af te dingen op *The better angels of our nature*. Bijvoorbeeld op Pinkers verabsolutering van fysiek geweld, terwijl hetgeen mensen elkaar op andere wijze aandoen soms even horribel is. En soms kan juist gewapende strijd bevrijdend werken – men denke alleen al aan de Guldensporenslag en de Tachtigjarige Oorlog, beide schoolvoorbeelden van “productive war” in de terminologie van oudhistoricus Ian Morris, die vrede zelfs “overrated” durft te noemen.³⁶ Zelfs het schijnbaar primitieve concept wraak – wat door de eeuwen heen het hoofd-motief voor oorlog is gebleven – lijkt toe aan enig eerherstel.³⁷ En er schuilt onmiskenbaar waarheid in het – aan het Latijn ontleende – motto van de voormalige Amerikaanse minister van defensie Donald Rumsfeld: “If you want peace, be prepared for war”.

Zo kleven er stellig mitsen en maren aan de visie van Steven Pinker, en hetzelfde geldt voor tegenstelling tussen ridderkrijg en burgervrede. Moreel gesproken heeft de verschuiving van aristocratische hoogmoed naar burgerlijke hebzucht zeker niet altijd gunstig uitgepakt; filosofen zoals Nietzsche en Burke hebben zelfs met zoveel woorden betreurd hoe daarbij intrinsieke grootsheid werd ingeruild voor schaamteloos opportunisme.³⁸ In de negentiende eeuw waren duellerende aristocraten zeker niet minder

³⁵ Mogelijk gaat het hier om een apocrief citaat; ik heb het althans niet kunnen traceren. Maar de observatie lijkt hoe dan ook treffend.

³⁶ Vgl. H.L. Wesseling, *Oorlog lost nooit iets op* (Amsterdam, 1993) en vooral I. Morris: *War! What is it good for?* (New York, 2014). Hieraan gerelateerd is het concept van “creatieve destructie”: vgl. F. van Oostrom, *Wereld in woorden* (zie n. 23), p. 42-45 en in veel bredere zin N.N. Taleb, *Antifragile. Things that gain from disorder* (London, 2013).

³⁷ Zie. T. Rosenbaum, *Payback: the case for revenge*. Chicago, 2013.

³⁸ Vgl. P. Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen* (Amsterdam, 2011), p. 114-115 en A.A.M. Kinneging, *Aristocracy, antiquity, and history* (New Brunswick etc., 1997).

ethisch geïnspireerd dan calculerende zakenlieden, en in recenter tijden zijn sommige CEO's van multinationals behept gebleken met een overnamekoorts die de territoriumdrift van wereldheersers in herinnering roept.³⁹ Ook de zakenwereld kan hartverscheurend wreed zijn, al vallen er dan meestal geen doden maar ontslagen, wat volgens Pinker toch een essentieel verschil blijft. En er zijn hele oorlogen voortgevloeid uit handelsgeschillen; dus dat de economie altijd vrede zou brengen is een mythe. En tenslotte, voor de geschiedfilosofisch ingestelden: moeten we niet a priori waken voor de simplificatie van geschiedenis in binaire opposities? Polarisatie in primaire kleuren doet het natuurlijk goed in schoolboeken en TEDtalks, maar ze doet een veel complexere historische werkelijkheid al snel onrecht.⁴⁰ Want zoals de grote Duitse historicus Thomas Nipperdey (1927-1992) het formuleerde: de grondverf van de geschiedenis is grijs, in eendeloze schakering.⁴¹

Dit allemaal gezegd zijnde, lijkt het toch plausibel dat er een positieve correlatie bestaat tussen handel en vrede.⁴² De wisselstroom tussen die twee verloopt als ik het goed zie binnen drie circuits. In de eerste plaats is er de context: handel is gediend bij vrije doorgang van goederen en mensen, en die gedijt nu eenmaal beter in een vreedzame omgeving. De tweede dimensie is de attitude: een handelaar zal een vreemde liever als een klant beschouwen dan als tegenstander, en van daaruit eerder het contact opzoeken dan de confrontatie. De derde dimensie betreft het proces: handelen betekent onderhandelen, en dat vooronderstelt zekere empathie en compromis. Kortom: *le doux commerce* zoals Montesquieu de handel noemde, heeft fundamenteel pacificerende werking. En dit is niet slechts bijeffect, maar blijkt als zodanig zelfs uitdrukkelijk beoogd, wanneer we teruggaan naar de oorsprong van het vrije marktdenken. Zoals Albert Hirschman – zelf in zijn jonge jaren vrijwilliger in zowel de Spaanse burgeroorlog als de Tweede Wereldoorlog – heeft laten zien in *The passions and the interests*

³⁹ De parallel wordt met zoveel woorden bespeeld in M. Meyer, *The Alexander complex: the dreams that drive great businessmen*. London, 1989. (Overigens zeer kritisch ontvangen; volgens een internetreactie is het boek “a definite must-miss”).

⁴⁰ Vgl. het welsprekende (maar zelf ook voor nuance vatbare) pleidooi van David Cannadine, *The undivided past. History beyond our differences* (London, 2013).

⁴¹ “Die Grundfarben der Geschichte sind nicht Schwarz und Weiss, ihr Grundmuster nicht der Kontrast eines Schachbretts; die Grundfarbe der Geschichte ist Grau, in unendlichen Schattierungen”. Aldus de slotwoorden van T. Nipperdey, *Machtstaat vor der Demokratie* (München, 1992), p. 905.

⁴² Zie naast dienovereenkomstige reflecties van Pinker (zie n. 33), p. 824-827 ook J. Mueller, ‘Capitalism, peace, and the historical movement of ideas’, *International interactions* 36 (2010), p. 169-184.

(1977) was kanalisering van onze agressieve aandriften naar de bedding van de economie teneinde een verzachting van de zeden te bereiken, een hoofddoel voor de eerste theoretici van de vrije markteconomie.⁴³ Zo lijkt het, eeuwen later inmiddels, ook wel degelijk te werken. Handel masseert tegenstellingen: indien mensen jouw produkten willen kopen, maakt het de meesten van ons niet zoveel uit tot welke god die ander bidt. Zakendoen moge dan worden voortgedreven door eigenbelang, het dient wel degelijk humaniteit in bredere zin. Volgens Pinker wordt de handel in zijn humaniserende werking zelfs ondergewaardeerd, aangezien intellectuele en culturele elites nu eenmaal de neiging hebben ietwat neer te kijken op zakenmensen.

TAAL EN VREDE

Zo maakte al met al de kanteling van het primaat van *guardian* naar *commercial syndrome* de westerse wereld misschien iets minder deftig, maar wel zo vredig en vitaal. Zelfs waar het de individuele glorie van de vorst betreft, is het op lange termijn veel eervoller om een stad te stichten dan er een te verwoesten, om de pacifist Erasmus te citeren. Terugkijkend naar de Middeleeuwen, is het dus maar goed dat destijds in de dynamiek van ridderskrijg en burgervrede, de tweede langzaamaan de boventoon ging voeren. Vrouwe Prudentia had immers groot gelijk; en er valt veel voor te zeggen dat de Vlaamse steden tot de vroegste plaatsen in Europa hoorden waar men dit zo expliciet beseftte, uitdroeg en er letterlijk en figuurlijk naar handelde.⁴⁴ En in dezelfde geest lijkt er vandaag de dag alle reden om te blijven geloven in het project Europa, dat zo zwaar inzet op vrede én vrijhandel. Beide zijn geen separate, maar intens verweven doelen. Helemaal mooi wordt het als aan die twee een *Dritt' im Bunde* kan worden toege-

⁴³ Zie A. Hirschman, *The passions and the interests* (Princeton, 1977). Zie over de boeiende figuur van Albert Hirschman de biografie door J. Adelman, *Worldly philosopher* (Princeton etc., 2013).

⁴⁴ Van extra belang zal zijn dat een man als Jan van Boendale door zijn functie als stadssecretaris kan hebben bijgedragen aan de verankering van burgervrede via instituties, zonder welke pacificatie niet duurzaam kan zijn. Nadruk hierop legt A. Greif, *Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade* (Cambridge, 2006), m.n. p. 249-251. Ook de eigenliefde die Boendale propageert (zie *Wereld in woorden* p. 155-157) past in dit kader, lang voor Adam Smith; vgl. Hirschman, *The passions* (zie vorige noot) p. 100-112 en Adelman (idem), p. 511. En nog een hypothese: zou de (naar mijn indruk) significant lagere deelname van Zuidnederlandse adel aan de hierboven besproken Pruisenreizen zijn oorzaak vinden in grotere invloed van het stedelijke denken?

voegd: verwevenheid met de cultuur, en vanuit mijn professie denk ik dan in de eerste plaats aan taalcontact.

De veronderstelling dat kennis van elkanders taal de onderlinge vrede dient, is intuïtief aantrekkelijk. Wij danken er zelfs een compleet nieuwe taal aan: het Esperanto. Ludwik Zamenhof (1859-1917) hoopte door de ontwikkeling en verbreiding van een oppertaal de wereldvrede te bevorderen.⁴⁵ Zijn artificiële Esperanto is geen echt succes geworden, maar dat mag reden te meer zijn om onze natuurlijke talen wel intensief te blijven delen. Elkaar daadwerkelijk verstaan lijkt toch een kostbaar pre voor wederzijds begrip. En omgekeerd maakt onbegrip van elkaars taal het stellig makkelijker om een vijandbeeld te *framen*, en strijdkreten en banvloeken te blijven slingeren. Dat gold bijvoorbeeld evident tijdens de veertiende-eeuwse Pruisenreizen. De Baltische talen van het Litouws, het Lets en het inmiddels uitgestorven Oudpruisisch, bedienden zich weliswaar van Latijns schrift en hoorden tot dezelfde Indo-europese taalfamilie, maar er was geen schijn van kans dat Europese ridders en Baltische boeren elkaar konden verstaan. Maar ook de Hollanders en Friezen verstonden elkaar rond 1400 hoogstwaarschijnlijk niet of nauwelijks. De afstand tussen Fries en Nederlands was in de Middeleeuwen namelijk veel groter dan tegenwoordig, nu het Fries, goedschiks of kwaadschiks, in de richting van het standaard Nederlands is geëvolueerd.⁴⁶

Is er inderdaad correlatie tussen geschil en taalverschil, of positief geformuleerd tussen taalverwantschap en vreedzame co-existentie, en daarmee tussen taal en pacificatie? Er is een heel bijzonder boek dat onder andere deze hypothese toetst: *Statistics of deadly quarrels* van Lewis Richardson, postuum gepubliceerd in 1960.⁴⁷ De Brit Richardson was van opleiding een mathematisch fysicus en werkzaam als meteoroloog; van levensovertuiging was hij Quaker. Na heftige ervaringen gedurende de Eerste Wereldoorlog voelde hij de roeping om kennis omtrent oorlog en vrede te funderen in de rationaliteit van de exacte wetenschappen. Hij bracht daartoe een bestand bijeen – vandaag de dag zouden we zeggen database – van meer dan 300 oorlogen die wereldwijd hadden plaatsgevonden tussen 1820 en 1949. Via de analyse van hun detailkenmerken kwam hij tot zeer vernuf-

⁴⁵ Vgl. M. Mazower, *Governing the World. The history of an idea* (London, 2013), p. 112-115.

⁴⁶ Met dank aan dr. Han Nijdam (Fryske Akademy) voor deze observatie, voortgekomen uit ons gezamenlijke werk aan de app Vogala (te beluisteren voor schitterend Oudfries!)

⁴⁷ L.F. Richardson, *Statistics of deadly quarrels*. Ed. by Q. Wright and C.C. Lienau. Pittsburgh etc., 1960. Zie over taalkwesties m.n. hoofdstuk VIII, "Languages and wars". Voor actualisering zie Pinker (zie n. 33), p. 241-244 en Morris (zie n. 36), p. 14-15.

tige algoritmen die achterliggende mechanismen moesten representeren. Zo bleek wraak – Albertanus van Brescia wist het al – het hoofdmotief bij uitstek voor oorlogen, veel meer dan bijvoorbeeld religie of economie. Ook Richardson voelde intuïtief voor de gedachte dat taal en vrede zouden correleren, maar kon dit uiteindelijk niet empirisch gevalideerd krijgen. Hij zag weliswaar frappante voorbeelden van relatief vreedzame taalgebieden, waarvan voor hem China kwantitatief het meest indrukwekkend was. Maar niet minder frappant ter andere zijde was het verhoudingsgewijs grote aantal oorlogen binnen het Spaanse taalgebied. Richardson was daarom uiteindelijk geneigd cultuurkenmerken – laten we zeggen: confucianisme versus stierenvechten – te laten prevaleren boven taalfactoren. Hij concludeert, met de bewonderenswaardige precisie van de natuurwetenschappen, dat de hypothese van taalverwantschap als pacificerende factor niet kan worden bewezen, zij het ook weer niet weerlegd.

Zolang de jury kennelijk nog in beraad is, ben ik zo vrij erin te blijven geloven. Niet als natuurwet uiteraard, zoals een reeks tragische burgeroorlogen bewijst. Maar wel in kennen van elkanders taal als bijdrage tot een gevoel van lotsverbondenheid dat helpt voorkomen dat men al te snel de messen trekt, misschien wel juist in de ultieme fase van de diplomatie als elke nuance telt.⁴⁸ De website van het Kremlin registreerde onlangs dat president Poetin van alle wereldleiders bij voorkeur telefoneert met bondskanselier Merkel, en de duiding was dat daarbij zeker een rol speelt dat die twee elkanders taal beheersen. En ik maak mij sterk dat voor de schijnbaar zo vanzelfsprekende politieke as tussen de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk hun gedeelde taal een factor van jewelste is. Misschien is taalunie nog wel belangrijker dan muntunie.

SAMEN GESCHEIDEN

Des te pijnlijker daarom dat in de negentiende eeuw Nederland en België zichzelf in oorlog en afscheiding hebben gerommeld. Had koning Willem I, met al zijn oog voor economie, maar iets minder last gehad van *guardian syndrome*, en de Zuidnederlandse mercantiele voorliefde voor vrijhandel voorrang gegeven boven zijn hang naar protectionisme.⁴⁹ Maar toen laatstgenoemde factor een monsterverbond aanging met het ridder-

⁴⁸ Met dank aan prof. mr. Jaap de Hoop Scheffer voor bespiegeling.

⁴⁹ Zie J. Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam, 2013), hoofdstuk 7. Ook dank aan prof. Maarten Prak voor inspiratie.

lijke atavisme van studentencorpora, was er letterlijk geen houden meer aan.⁵⁰ De historische vergissing van de Tiendaagse veldtocht schoot het Verenigd Koninkrijk aan flarden in een militaire confrontatie die met diplomatie en onderhandeling vermoedelijk te bezweren was geweest. In plaats van Antwerpen te laten beschieten, had Willem I beter de 500 jaar oude *Melibeus* van de voormalige stadssecretaris aldaar ter harte kunnen nemen; dan had hij onderhandelaars gestuurd in plaats van de studentenweerberaarheid.

Nu zitten we gescheiden op de blaren – elke keer dat ik hier kom betreur ik het meer – en vindt de Pacificatielezing beurtelings plaats in Gent en in Breda. Maar gelukkig zijn we blijven handelen – en hoe. Voor de bepaling van de relatieve omvang van de Nederlandse handel met een ander land hanteert het gezaghebbende Centraal Bureau voor de Statistiek twee heldere parameters: de omvang van de economie van het land in kwestie, en de nabijheid ervan vanuit Nederland bezien.⁵¹ Het blijkt dat deze twee eenvoudige factoren, economiegrootte en ruimtelijke afstand, liefst 85% verklaren van alle volumeverschillen. Nederland handelt simpelweg meer met een grote economie dan met een kleine, en meer met een land dichtbij dan verder weg. Allemaal te voor de hand liggend om er veel woorden aan te besteden – maar des te interessanter worden dan natuurlijk de uitzonderingen. Welnu: er zijn drie landen waarmee Nederland, de twee parameters verdisconteerd, uitzonderlijk véél handel drijft. Dat zijn om te beginnen China en Taiwan – en dat vindt zijn verklaring in de haven van Rotterdam, die voor genoemde landen de transitohaven bij uitstek is. De handel vanuit Nederland met Taiwan en China is derhalve, met alle respect, overslag. Alleen bij het derde land betreft het volbloed handel in de zin dat zij de hele keten beslaat van productie tot en met afzet van goederen en diensten. Dat derde land is: België. Het is voor Nederland niet meer nabij dan Duitsland met zijn reusachtige economie, maar toch wel degelijk verhoudingsgewijs een nog belangrijkere handelspartner, ja zo bezien zelfs de belangrijkste *tout court*.

Het CBS laat het bij deze droge constatering, maar ik durf wel te vermoeden hoe de vork hier nader in de steel zit. De handel met België zal voor het overgrote deel Vlaanderen betreffen, en wordt intens bevorderd doordat, alweer, de Nederlandse en de Vlaamse zakenlieden hun moeder-

⁵⁰ Als waanzin ten top verbeeld door Atte Jongstra, *De heldeninspecteur*. Amsterdam, 2010.

⁵¹ P. Ramaekers en T. de Wit, 'Economiegrootte en afstand bepalend voor Nederlandse handel', artikel geplaatst op website Centraal Bureau voor de Statistiek vrijdag 6 juli 2012.

taal gemeen hebben.⁵² Handelen betekent immers onderhandelen, geven en nemen, elkaar iets gunnen, binden, ontspannen, verleiden, wat niet al – en vooral ook soms eens laten lachen. Van het bijzondere belang van humor in de handel ben ik overtuigd – en ook daarbuiten trouwens. Dat men een grapje met elkaar kan maken, ontspant en humaniseert. Humor relativeert immers, en is als zodanig misschien wel de belangrijkste remedie tegen doorgedreven fanatisme, om met Amos Oz te spreken.⁵³

Als slotakkoord en kleine hommage aan deze letterlijk en figuurlijk ontwapenende menselijke faculteit, bericht ik u dat onlangs de satirische website De Speld kwam met een opmerkelijk nieuwsbericht onder de kop “Steeds minder mensen met zwaard op zak”.⁵⁴ Grootschalig longitudinaal historisch onderzoek had uitgewezen dat het bezit en gebruik van zwaarden door de eeuwen heen een absolute piek had gekend in het jaar 903. “Toen zag je”, om een van de onderzoekers te citeren, “werkelijk iedereen met zo’n ding”. Maar in de tijd daarna ging het gestaag bergaf met zwaarden, zodat nu, blijkens het onderzoek, “ten opzichte van duizend jaar geleden het aantal mensen dat met een zwaard over straat gaat, met meer dan 95% is afgenomen”. De onderzoekers vermoedden dat deze spectaculaire neergang was veroorzaakt door enerzijds de vinding van het buskruit en anderzijds de opmars van het gesproken woord. Want vandaag de dag, om nogmaals de onderzoeker te citeren, “kun je met een vileine grap al een flinke inbreker je huis uit jagen”.

Extra opmerkelijk was daarbij, dat sinds het zwaard op zijn retour is, de omvang van de wereldbevolking exponentieel is toegenomen. De grote vraag was of tussen die twee causaliteit bestaat. Volgens de onderzoekers lag zoiets in de rede, maar een andere wetenschapper bleef tot nader order sceptisch: “De dalende trend van de afgelopen 1000 jaar is echt een momentopname. We moeten niet vergeten dat het aantal mensen met een zwaard op zak nog altijd veel groter is dan kort na de laatste ijstijd. Het is wel grappig om te zien hoe iedereen meteen in paniek raakt na één tegenvallend millennium. Laten we eerst de komende 5000 jaar afwachten. Het zwaard heeft voor hetere vuren gestaan”.

⁵² De factor van vooral gesproken taal wordt naar mijn indruk door historici en economen nogal onderschat. Wellicht maakt academische verkokering dat men haar overlaat aan de linguïsten, die echter veeleer grammaticaal geïnteresseerd zijn dan sociologisch. Des te belangwekkender is A. de Swaan, *Woorden van de wereld. Het mondiale talenstelsel*. Amsterdam, 2002.

⁵³ A. Oz, *How to cure a fanatic. Israel and Palestine: between right and right*. London, 2012, p. 73-81.

⁵⁴ www.speld.nl, bericht geplaatst op 11 december 2013.



Dames en heren, het is wellicht een al te olijk einde voor een herdenking in de zaal waar vandaag 438 jaar geleden zoiets groots plaatsvond. Maar wie een lans breekt voor de ironie als menselijke kwaliteit, is aan zijn stand verplicht zichzelf te relativieren. In de bespiegelingen van het afgelopen uur ben ik geregeld over de grenzen van mijn expertise heen gegaan, en wellicht zelfs over grenzen van wat wetenschappelijk verantwoord was. Er gaat in de historische wetenschappen nu eenmaal geen bel bij overschrijding van de stippellijn tussen waarheid en waan. Het is, ironisch genoeg, weer de geschiedenis zelf die hier zal oordelen, en dat geeft troost en hoop, tenminste voor de langere termijn. Voor wat de korte termijn betreft stel ik u voor dat we gaan toasten op de loop van de geschiedenis, met uit de kelders aangevoerde glazen.

DE PACIFICATIELEZINGEN VZW

PACIFICATIELEZINGEN

- 1981 **Albert H. van den Heuvel**
Het ideologieloze tijdperk
- 1982 **Dirk Dolman**
Het parlement als pacificatie
- 1983 **Edward Schillebeeckx**
Vrede door gerechtigheid
- 1984 **Kees C.A.M. Middelhoff**
Wortels van een misverstaan
- 1985 **Johannes G.C.A. Briels**
De Zuidnederlandse immigratie omstreeks 1572-1630: Een vergeten bladzijde uit de geschiedenis van de Nederlanden
- 1986 **Hella S. Haasse**
De Lage Landen en het Platte Vlak: Kanttekeningen bij een gemeenschappelijke literatuur
- 1987 **Han Entzinger**
Immigratie en pluralisme
- 1988 **Fons Rademakers en Roland Verhavert**
De Nederlandse film
- 1989 **Jan Hoet**
De kunst als waarde van morgen
- 1990 **Maarten Mourik**
Culturele coëxistentie in Europa: de noodzaak van een nieuwe pacificatie
- 1991 **Geert Vanistendael**
En België heeft Vlaanderen gemaakt
- 1994 **Greetje van den Bergh**
Tussen handhaven en verdwijnen: Het Nederlands in een eenwordend Europa
- 1995 **Cees Fasseur**
Verbittering en verzoening: Nederland en zijn koloniale nalatenschap
- 1996 **Herman Balthazar**
Brabantse en Hollandse patriotten: De Revolutietijd in Noord en Zuid, eender en anders
- 1997 **J.L. Heldring**
Pacificatie van Europa?
- 1999 **Eric Suy**
Prolegomena voor een pacificatie tussen de volken
- 2000 **Derk-Jan Eppink**
Over de Moerdijk: Cultuurkloven in Europa

- 2001 **Gerard Mortier**
Europa: het gevaar van de verstomming
- 2002 **Paul Beugels**
Bondgenoten in Cultuur
- 2003 **Jozef Deleu**
De Lage Landen 'in de vaart der volken'
- 2004 **Michaël Zeeman**
Nederlands Geestesmerk? De Lage Landen en hun zelfbewustzijn in hun posthistorisch heden
- 2005 **Rik Torfs**
Religie, vrede en onvrede
- 2006 **Paul Schnabel**
In het zicht van de toekomst
- 2007 **Mia Doornaert**
Europa als in een duistere spiegel
- 2008 **Herman Pleij**
Hoe Belgisch is Nederland, hoe Hollands is Vlaanderen
Over de mentale boedelscheiding tussen noord en zuid
- 2009 **Johan Decavele**
De Pacificatie van Gent her(be)dacht
- 2010 **Marita Mathijsen**
Relatiebemiddelaars voor en na de scheiding van tafel en bed
1830 en de Nederlandse en Vlaamse literatuur
- 2011 **Ludo Abicht**
Universalisme – Verscheidenheid – Vermenging: een maatschappelijke Bermudadriehoek?
Over samenleven in tijden van crisis
- 2012 **Paul Scheffer**
De grenzen van Europa
- 2013 **Luc Devoldere**
Verdwaald in al onze talen – Babel in de Lage Landen
- 2014 **Frits van Oostrom**
Ridderkrijg en Burgervrede – Over de dynamiek van twee syndromen sinds de Middeleeuwen, en hun driehoek met de taal

- In 1981 tot 1988, in 1990, 1994, 1995, 1997, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012 en 2014 werden de lezingen te Gent gehouden.
- In 1989 en 1991 werden de lezingen in Terneuzen gehouden.
- In 1996 werd de lezing te Leiden gehouden.
- In 1999 werd de lezing te Dordrecht gehouden.
- In 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011 en 2013 werden de lezingen te Breda gehouden.